

Ο ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

(Δοκίμιο εισαγωγῆς)

Τοῦ Γ. Βαλέτα

Μιλήσαμε γιά τὸ Φλαγγινιανὸ Ἑλληνομουσεῖο καὶ γιά τὰ «Ἄνθη εὐλαβείας», ποὺ ἐγγήκαν στὰ 1708, καθὼς καὶ γιά τὴν πρώτη μάχη ποὺ ἔδωσε ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς πρὶν εἰσχωρήσει ἀκόμα στὴν Ἑλλάδα, σὲ ξένο ἔδαφος, μὲ τὸν μεσαιωνισμό. Ἀποτέλεσμα τῆς μάχης αὐτῆς ἦταν νὰ ξεπέσει τὸ Φλαγγινιανὸ καὶ νὰ χτυπηθῆ, μὲ τὴν καταδίκη τοῦ Μελέτιου Τυπάλδου καὶ τὴν καθάρεισή του, ἢ προοδευτικὴ δμάδα ποὺ τὸ συγκροτοῦσε. Παράλληλα χτυπήθηκε ἀπὸ τὸν καθολικισμό καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Βενετιᾶς κι ἀναγκάστηκε σ' ἓνα μεγάλο του ποσοστὸ νὰ τραβηχτῆ στὴν Τεργέστη καὶ στὸ Λιβόρνο. Ἀπὸ τότε ἡ Βενετιᾶ χάνει τὸ προβάδισμα καὶ δουλεύει διαφωτιστικά μόνον μὲ τὰ τυπογραφεῖα, ἐφοδιάζοντας τὸν ἑλληνισμό μὲ θρησκευτικὰ καὶ λαϊκὰ βιβλία. Ἀνέκαθεν τὸ πατριαρχεῖο, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ρουσάνου, ἔβλεπε καχύποπτα τὸν προοδευτικὸ ρόλο τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Βενετιᾶς στὸ φωτισμὸ τοῦ Γένους. Τώρα τοῦ δίνει τὸ τελικὸ χτύπημα.

Πίσω ἀπ' τὰ «Ἄνθη Εὐλαβείας» καὶ τὸ Φλαγγινιανὸ κρύβεται καὶ κινιέται ἀναμορφωτικὰ μιὰ μυστικὴ ὀργάνωση λογίων. Ἡ Ἑταιρεία τῶν Ἀδελφῶν. Ὁ τίτλος της, τόσο συγκαλυπτικός, δείχνει τὸ συνωμοτικὸ της χαρακτήρα. Οἱ Ἀδελφεῖς παρουσιάζονται μ' ἓνα ἔμβλημα τολμηρὰ, μαχητικὰ διαφωτιστικὸ. Μιὰ εἰκόνα, μ' ἓναν ἥλιο ὀρμητικὸ, ποὺ ἀγωνίζεται νὰ σκίσει τὰ σύννεφα, ποὺ τὸν σκεπάζουν, καὶ ἀπὸ κάτω τὸ ρητό: *non velat umbra diem*, δηλαδὴ τὸ σκοτάδι

δέν σταματᾶ τὸ φῶς, δέν μπορεῖ νὰ τὸ πνίξει. Ὑπαινιγμός, ἀπάντηση στὸν πατριαρχικὸ σκοταδισμό, ποὺ κρατοῦσε ὅλο τὸν ἑλληνισμό στὴν ἀμάθεια καὶ τὴν καθυστέρηση.

Μ' αὐτὸ τὸ ἔμβλημα τῆς πίστες στὴν ἀξία καὶ τὴ δύναμη τοῦ φωτισμοῦ ἀρχίζει τὴν καταπληχτικὴν σὲ ἀγῶνες καὶ ἔργα πορεία τοῦ ὀ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Οἱ Ἀβλαβεῖς τῆς Βενετιᾶς, ὅσο κι ἂν χάθηκαν τὰ ἔχνη τους στὰ κατοπινὰ χρόνια, εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία οἱ πρόδρομοι, οἱ ἀφανεῖς καὶ ἀπόμακροι προάγγελοι τῶν Φιλικῶν. Οἱ πρόσκοποι τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Ὁ τεκτονισμὸς ποὺ μπαίνει στὴν Ἀνατολὴ σὲ λίγα χρόνια ἴσως νᾶρχεται ἀπ' αὐτούς. Τὰ «Ἀνθη Εὐλαβείας» στὴ γλωσσικὴ μας ἱστορία εἶναι κάτι σὰν τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη. Δίνουν κείμενα δημοτικά, ἔχουν φτασμένη ἑλληνικὴ συνείδηση, βλέπουν Ἑλλάδα σύγχρονη, σκλαβωμένη, μὲ τὸ δοξασμένο παρελθόν της, κλαίει γιὰ τὴν κατάντια της, ὄνειρεύονται τὴ λευτεριά της, καλλιεργοῦν καὶ ἀγαποῦν τὴ λαϊκὴ γλῶσσα της. Ὅλη ἡ δημοτικὴ καλλιέργεια τῆς Βενετιᾶς μὲ τὶς σχολές της καὶ μὲ τοὺς ρήτορές της, ἀποκορυφώνεται στὰ «Ἀνθη Εὐλαβείας», ποὺ μπορεῖ νὰ τὰ θεωρήσει κανεὶς σὰν ἓνα μανιφέστο τῶν νέων γιὰ τὸ λυτρωμὸ καὶ τὸ φωτισμὸ τοῦ Γένους.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μέσα στὴ συλλογὴ αὐτὴ πρωτοφανερόνεται καὶ τὸ σατιρικὸ πνεῦμα, σημάδι ἀνακαινιστικῆς ὀρμῆς. Τὸ πνεῦμα τῶν Ἀβλαβῶν, ὕστερ' ἀπὸ τὴν παρακμὴ τοῦ Φλαγγιανοῦ καὶ τὸν περιορισμὸ του σὲ κοινὸ ἱεροσπουδαστήριον, διοχετεύεται ἀπ' αὐτὰ τὰ χρόνια στὴ μεγάλη, τὴν πλατειὰ κοίτη τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ ἀρχίζει νὰ στρέφεται πρὸς τὴν Ἑλλάδα, μὲ τὴν προσπάθεια νὰ μεταφυτευθῆ στὴ σκλαβωμένη πατρίδα, ἀφοῦ σπάσει τὸν κλοιό, ποὺ τὸν κάνουν ἀδιαπέραστο οἱ φεουδαρχικὲς σχέσεις, τὸ πνεῦμα τοῦ μεσαιωνισμοῦ, ποὺ κυριαρχεῖ σ' ὅλη τὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα.

*

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸ νεοελληνικὸ διαφωτισμὸ, πρέπει, ἂν καὶ σὰν κίνημα πανεθνικὸ, βγαλμένο ἀπ' τοὺς ἀγῶνες τοῦ λαοῦ μας, εἶναι διάχυτος καὶ σκορπισμένος σὲ χῶρο καὶ χρόνον, μὲ πολλὰ κατὰ

τόπους μορφές καὶ μεταλλαγές, πρέπει νὰ τὸν χωρίσουμε σὲ τρεῖς περιόδους, σὲ τρία στάδια, μὲ κριτήριον τὶς κατακτήσεις του καὶ τὸ ἰδεολογικὸ ἔθνοπαιδευτικὸ του περιεχόμενον.

Τὸ πρῶτον στάδιον εἶναι στάδιον ἀκροβουλίου (μ' ὅλη τὴ σημασίαν τοῦ ὄρου), ἀρχίζει ἀπὸ τοὺς Ἀβλαβεῖς τῆς Βενετιᾶς καὶ φθάνει ὡς τὸν Σαμουὴλ Χαντζερῆ καὶ τὰ Ὀρλωφικά (1770). Τὸ δεῦτερον στάδιον εἶναι στάδιον ὀρμῆς καὶ φθάνει ὡς τὸ Ρήγα (1770-1800). Καὶ τὸ τρίτον στάδιον εἶναι στάδιον ἀκμῆς, ἐπιβολῆς καὶ μὲ τὸν Κοραῆ καὶ τὴ Φιλικὴ Ἑταιρεία φθάνει ὡς τὸ Εἰκοσιένα.

Ὑστερα, ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς, εἶπαμε, κυνηγιέται, σκορπιέται καὶ συνεχίζει τὸ ἔργον του ἀπ' τὶς ἀλύτρωτες περιοχὰς σὰν γλωσσικὸ καὶ πνευματικὸ κίνημα (δημοτικισμὸς).

**

Στὸ πρῶτον τοῦ σταδίου ὁ διαφωτισμὸς κάνει ἀναγνώριση ἐδάφους, ἀκροβολίζεται, δίνει τὶς πρῶτες ἀψιμαχίες του, μὲ τὸ σκοταδισμό σ' ἑλληνικὸ ἔδαφος καὶ σὲ κέντρα ἐμποροβιομηχανικά, ἀστικά, ὅπως τὰ Γιάννενα, ἡ Καστοριά, τὸ Βουκουρέστι, τὸ Γιάσι, ἡ Πόλη, ἡ Χιό, εἶναι περίοδος προπαρασκευαστικῆ, μεταβατικῆ, ὅπου παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορά στὸ προσκήνιον τῆς ἱστορίας τὸ ἀστικὸ πνεῦμα καὶ ζητᾶ ἀλλαγὴν, παιδείαν, φωτισμὸν, καὶ θερμαίνεται ἀπ' τὸ ὄνειρον τῆς ἀπελευθέρωσης μὲ τὴ βοήθειαν τῆς Ρωσίας «τοῦ ξανθοῦ γένους». Γι' αὐτὸ ἡ φυλλάδα τοῦ Ἀγαθάγγελου καὶ τὰ βιβλία μὲ χρησμούς καὶ προφητείας ἔχουν μεγάλη διάδοσιν τόσο στὰ μορφωμένα, ὅσο καὶ στὰ λαϊκὰ στρώματα.

Ἀκόμα δὲν ἔχει φέξει, ὅσο θάμποχαράζει. Τὰ κηρύγματα καὶ οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Μεγάλου Πέτρου ἔχουν πλατειάν ἀπήχησιν. Ὁ λαὸς βλέπει πολὺ κοντὰ τὴ λευτεριά του. Τὸ διδαχτικὸ δημοτικὸ θρησκευτικὸ κίνημα μεγαλώνει, ξαπλώνεται, παίρνει ἔθνοπαιδευτικὸν καὶ ἔθνεργερτικὸν περιεχόμενον, ἐνώνεται μὲ τὸ κλέφτικον τραγούδι σὰν λόγος καὶ σὰν πόθος γιὰ ζωὴν, ἀνύψωσιν καὶ λευτεριά. Ὁ Κοσμάς Αἰτωλὸς μὲ τὰ κηρύγματά του τὰ ἔθνοπλαστικά, συνεχίζοντας τὶς παραδόσεις τῆς ἔνδοξης Ἀγγραφιώτικης Σχολῆς τοῦ Γιαννούλη καὶ τοῦ Γόρδιου, ὀργώνει

τή ρωμοσύνη, συσταίνοντας άμέτρητα σχολεία στις όρεινές περιοχές κι έπισφραγίζει τή διαφωτιστική άποστολή του με τó μαρτυρικό του θάνατο. Τó πνεύμα τής άλλαγής δημιουργεί πολύμορφες διασταυρώσεις. Οί φαναριώτες στρέφονται πρós τά γράμματα και τις έπιστήμες, εισάγουν τή φωτισμένη δεσποτεία, ύποστηρίζοντας τούς δασκάλους, τά σχολεία, τις έκδόσεις. Λαός, κλήρος και πνευματική ήγεσία συγκλίνουν σ' ένα κοινό ίδανικό, στο φωτισμό του Γένους.

"Αν θελήσουμε νά ζητήσουμε τήν ήγετική μορφή τής περιόδου αυτής του νεοελληνικού διαφωτισμού, θά τή βρούμε στο πρόσωπο και στην έθνοπαιδευτική δράση του λησμονημένου σήμερα και παραγκωνισμένου άπ' τήν ιστορία και γραμματολογία μας πατριάρχη Σ α μ ο υ ή λ Χ α ν τ ζ ε ρ ή , παρ' όλον ότι βγάζοντας στα 1948 τούς περίφημους δημοτικούς λόγους του άναστύλωση με πλατεία εισαγωγή μου τήν καταχωνιασμένη του προσωπικότητα. Αυτό δείχνει πόσο λίγο κατέχουμε τή μεγάλη και διαμορφωτική αυτή περίοδο τής ιστορίας μας.

Ο Χαντζερής άπ' τά 1731, πού έγινε δεσπότης Δέρκων, ως στα 1775, πού πέθανε στη Χάλκη, προώθησε τó νεοελληνικό διαφωτισμό και τόν έβαλε στο δρόμο τής έπιστήμης και τής έθνικής παιδείας.

Ο Χαντζερής είναι τó φλογισμένο ράσο του νεοελληνικού διαφωτισμού, ó έμφυχωτής του. Ο πρώτος νεοέλληνας πατριάρχης, « φ ι λ ο γ ε ν ή ς κ α ι φ ι λ έ λ λ η ν » όπως τόν χαρακτηρίζει ó Μακραΐος, πού άγωνίστηκε σ' έθνική κλίμακα και μ' έθνικό πρόγραμμα για τήν άναστύλωση του έλληνισμού. Ο πρώτος ούμανιστής. Γράφει στην άρχαία γλώσσα, μελετά τούς άρχαίους, είναι ποτισμένος άπ' τήν έλληνική άρχαιότητα. Τó Βυζάντιο δέν ύπάρχει μέσα του. Στις έπιστολές του επικαλείται τούς άρχαίους θεούς. Ο κλασικισμός του έχει έντονώτατο έθνικοπατριωτικό περιεχόμενο. Ήταν «νεωτεριστής και μισακόλουθος»! Χτύπησε πολλές φεουδαρχικές συνήθειες και ζήτησε νά επιβάλλει τήν κατάργηση τής προίκας και του έμπορικού γάμου, βγάζοντας άφορισμό για κάθε παράβαση κι έκφωνώντας στα 1767 δυό περίφημους για τó έθνικολαϊκό τους περιεχόμενο και

για τή δημοτική τους γλώσσα λόγους ενάντια στο θάρβαρο έθιμο, πού ήταν άληθινή τροχοπέδη στην άνάπτυξη του νέου έλληνισμού.

Χτύπησε τόν έθελόδουλο φαναριωτισμό μαζί με τόν εκκλησιαστικό φεουδαρχικό τιμαριωτισμό κι άγωνίστηκε για τήν άνεξαρτησία τής εκκλησίας και τó φωτισμό του λαού, μ' ένα νεωτεριστικό ριζοσπαστικό πρόγραμμα, πού άνοιξε τούς δρόμους του διαφωτισμού μας. Βοήθησε πολύ τά γράμματα και τά σχολεία και ύποστήριξε τούς λογίους και περισσότερο τούς προοδευτικούς, πού ήταν έμποτισμένοι με τó έπιστημονικό και ευρωπαϊκό πνεύμα. Γι' αυτό όλοι τόν θαύμαζαν και τόν άναγνώριζαν σαν πνευματικό προστάτη και καθοδηγητή, όπως ó Βούλγαρης, ó Θεοτόκης, ó Δωρόθεος Λέσβιος και τόσο άλλοι. Τήν έκδοση του Θεοδωρήτου σ' αυτόν τήν άφιερώνει ó Ευγένιος Βούλγαρης, βάζοντας και τήν εικόνα του και γράφοντας έγκωμιαστικό πρόλογο. Τόν κυνηγημένο άπ' τήν Άθωνιάδα Άκαδημία Βούλγαρη, ó Χαντζερής τόν άποκαλεί «ιεροφάντη» και προσπαθεί νά τόν τραθήξει στην Πόλη για τó φωτισμό του Γένους και νά τόν έμποδίσει νά γίνει άποστάτης του διαφωτισμού μας.

Μελετώντας τήν πολύμορφη δράση του πατριάρχη Σαμουήλ Χαντζερή τόν βρίσκουμε πρωτοστάτη και, μπορούμε νά πούμε, δ η μ ι ο υ ρ γ ό δ λ ά κ ε ρ η ς έ π ο χ ή ς , πού έβαλε τó διαφωτισμό μας στο έθνεγερτικό, έθνοπαιδευτικό στάδιο τής όρμής του, προπαρασκευάζοντας τó έδαφος, τά στελέχη και τις κατευθύνσεις του. Έδωσε ώθηση στο άνοιγμα και στον πολλαπλασιασμό δημοτικών σχολειών για τή μόρφωση του λαού. Στην επικοινωνία και έπαφή τών συγχρόνων του με τó ευρωπαϊκό πολιτισμό, με τó σύγχρονο πνεύμα. Στην εκμάθηση γλωσσών, ιδίως τής γαλικής. Στη μετάφραση τών χρησιμότερων έργων άπ' τις ξένες λογοτεχνίες. Στη μετάφραση τών άρχαίων, στην άπλή, τή δημοτική γλώσσα, όπως τήν έγραψε στους ύπέροχους δημοτικούς του λόγους. Ο ίδιος μετάφρασε στη δημοτική Δημοσθένη και Πλάτωνα κι έβαλε και τόν Δωρόθεο Πρώιο, τόν διευθυντή τής Πατριαρχικής Άκαδημίας, νά μεταφράσει Θουκυδίδη σε γλώσσα ζωντανή, πού τήν επαινεί ó

Κανταρτζής και τή βάζει ανάμεσα στα δημοτικά πρότυπα του καιρού του.

Ήταν λοιπόν μαζί με τον Δωρόθεο τὸ Λέσβιο, ἓνα σπουδαῖο, μὰ ἀγνοημένο, διαφωτιστή, πὸ κυνηγήθηκε γιὰ τὸν προοδευτισμὸ του, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Μοισιόδαξ (Ἀπολογία, σελ. 167) μεταφραστικὸς ἐκλαϊκευτὴς και δημοτικιστὴς και πρωτοστάτησε στὴν εἰσαγωγή τῶν ἐπιστημῶν και τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος στὴν Ἑλλάδα. Ἀγωνίστηκε γιὰ τὴν κατήχηση τοῦ λαοῦ, γιὰ τὸ λυτρωμὸ του ἀπ' τὶς πρόληψες και τὶς δεισιδαιμονίες, γιὰ τὴ στροφή του πρὸς τὰ γράμματα και τὴν παιδεία.

Ἀπ' αὐτὸν ξεκινᾷ μιὰ πολυάριθμη φάλαγγα δημοτικῶν διδαχτᾶδων, πὸ ἔφερε τὸ λαϊκὸ κήρυγμα ὡς τὰ πέρατα τῆς Ἑλλάδας κι ἔσωσε τὸν ἀκριτικὸ και ὄρεινὸ ἑλληνισμὸ στὴν πιὸ κρίσιμη καμπὴ τῆς ἱστορίας του, ξυπνώντας τὶς ἐπιβιωτικὲς κι ἀντιστασιακὲς του δυνάμεις ἀπ' τὸ λήθαργο.

Τότε, με τὴν ἐπίδραση τοῦ φωτισμένου πατριάρχη Σαμουήλ Χαντζερῆ ὁ θρησκευτικὸς λόγος πῆρε ἔθνικὸ περιεχόμενο. Ἐγινε συμβολικὸς, δημοτικὸς κι ἀγωνιστικὸς. Κορυφαῖος στὴ φάλαγγα αὐτῶν διδαχτᾶδων και κατηχητῶν τῆς Ρωμιοσύνης εἶναι ὁ Κοσμᾶς Αἰτωλός, πὸ ξεκίνησε στὴ δεύτερη, τὴ μαρτυρικὴ, περιοδεία του, με τὶς παρορμήσεις και τὶς εὐλογίες τοῦ ἐμπνευσμένου πατριάρχη Χαντζερῆ, πὸ τὸν σύστησε νὰ πάρει τὰ βουνὰ και τὰ ξέμακρα, κι ὄχι μόνο νὰ κατηχεῖ τὴν ἀγροτιά και νὰ ξυπνάει τὴν ἔθνικη και θρησκευτικὴ της συνείδηση, ἀλλὰ και νὰ χειροτονεῖ παπάδες, νὰ βαφτίζει τ' ἀμέτρητα, ἀφώτιστα παιδιά, νὰ συσταίνει ἐκκλησίες και σχολειὰ, βάζοντας δασκάλους κι ἐπιτρόπους κι ὀργανώνοντας τὶς διαλυμένες ἀγροτικὲς κοινότητες. Στὰ χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Χαντζερῆ τὸ ἔθνοσωτήριο δημοτικὸ διδαχτικὸ ἀγροτικὸ κίνημα τῆς τουρκοκρατίας, πὸ ξεκινᾷ ἀπ' τὸν Καρτάνο και τὸ Ραρτοῦρο και δοξάζεται ἀπ' τὸν Πηγά και τὸ Λούκαρη και τοὺς ἀμέτρητους μεγάλους διδαχτᾶδες τῆς Ρωμιοσύνης, κι ὡστόσο, πὸ στὰ χρόνια τοῦ Χαντζερῆ κινδυνεύει νὰ πνιγῆ ἀπ' τὸ λογιωτατισμὸ, πῆρε με τὴν ὄθηση τοῦ μεγάλου πατριάρχη νέα ζωὴ κι ἀκούστηκε πλατιὰ ὁ λό-

γος τοῦ Θεοῦ, ὁ λόγος τῆς χριστιανοσύνης και τῆς ἐθνότητος σ' ὄλο τὸ σκλαβωμένο ἑλληνισμὸ.

Ὁ Χαντζερῆς, καθὼς μᾶς λέει ὁ Νερουλός «ἀν και κατὰ βάθος κάτοχος τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἔγραφεν ὅμως σχεδὸν πάντοτε εἰς τὴν νεωτέραν». Κι ὁ Πέκιος (Πνευματ. ἀποψὶς τῆς τουρκοκρ. Ἑλλάδος, Κ) πολὺς 1880, σελ. 105) τονίζει, ὅτι «καίπερ ἄριστα τὴν ἀρχαιοελληνικὴν εἰδῶς, ἔγραφεν ὅμως ἐν τῇ νεοελληνικῇ, παραφράσας πολλοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένη και Πλάτωνος και συντάξας ἀξιαν λόγου ρητορικῆν». Τὸ πῶς ἔγραφε σὲ μορφὴ δημοτικὴ και με τί τέχνη, μᾶς τὸ δείχνουν οἱ λόγοι του, πὸ ἐγὼ τοὺς ἔβγαλα ἀπ' τὴν ἀφάνεια και ἀποτελοῦν μνημεῖα ἀνυπέβλητα τοῦ δημοτικοῦ μας λόγου και τῆς πρωτοαστικῆς σκέψης. Ἡ ρητορικὴ του ἦταν δημοτικὴ. Ζητοῦσε τὸ ἀπλὸ και τὸ ζωντανό, τὸ ἔθνικὸ και τὸ διδαχτικὸ. Χτύπησε ἄγρια και ἐξαφάνισε τοὺς γυρολόγους καλογήρους, πὸ μάζευαν ἐπιαιτεῖες με τ' ἄγια λείψανα. Ζητοῦσε τὴ δημοτικὴ γλῶσσα, τὸν ἀπλὸ λόγο, σὰν ὄργανο διδασκαλίας και ἐπιτιμοῦσε αὐστηρὰ τοὺς λογιωτάτους γραμματοσοφιστὲς τοῦ καιροῦ του. Μιλοῦσε στὰ πλήθη με τὸ πάθος τοῦ ἀναγεννητῆ.

Ὁ δημοτικὸς λόγος γιὰ πρώτη φορά, ὕστερ' ἀπ' τὸν Πηγά και τὸ Λούκαρη, ἀνέβηκε στὸν πατριαρχικὸ ἄμβωνα με τὸ στόμα τοῦ Χαντζερῆ. Ὁ Χαντζερῆς διπλα στὸ σχολειὸ και στὸ δημοτικὸ κήρυγμα, χρησιμοποίησε γιὰ τὸ ἐκλαϊκευτικὸ διαφωτιστικὸ ἔθνοπαιδευτικὸ του ἔργο και τὸν τύπο, ξεθάφτοντας κι ἀναδιοργανώνοντας τὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο στὰ 1766, πὸ μόλις ἔπεσε ὁ μέγας πατριάρχης τὸ σταμάτησαν οἱ σκοταδιστὲς. Σὲ μιὰν ἀπ' τὶς ἐκδόσεις του, τὴν πρώτη, με τὸν τίτλο «Ραντισμοῦ στηλίτευσις», βρίσκουμε μιὰ ἐξορκιστικὴ σημείωση, πὸ ἀποτελεῖ θρίαμβο τῆς διαφωτιστικῆς ἰδέας, πὸ ἐνέπνεε τὸν Χαντζερῆ «Ἐπειδὴ νῦν ἐν τῇ Κ) πόλει τυπογραφία πρῶτον ἐγένετο, θρηνήτωσαν κάτῳθεν οἱ δαίμονες· ἄπερ γὰρ μέχρι τοῦ νῦν ἐτυπώθη, ἔτι δὲ και τυπωθήσεται βιβλία, καιρίαν βάλλει πληγὴν τῷ Σατανᾷ· μὴ δυναμένῳ ἀντιστῆναι τῇ ἀληθείᾳ, οὔτε μὴν βοηθῆσαι τοὺς τὰ ἐναντία τούτῳ φρονοῦσι».

Αὐτὸ λοιπὸν τὸ τυπογραφεῖο, πού ἔρ-
χεται δεύτερο στὴ σειρά ὕστερ' ἀπὸ τὸ
τυπογραφεῖο τοῦ Λούκαρη - Μεταξᾶ
(1672) θαμένο κι ἀφανισμένο ἀπ' τὸ σα-
τανᾶ τοῦ σκοταδισμού, τῶρα σ' ἐνέργεια
ὁ διαφωτιστὴς πατριάρχης μὲ τὴ φιλοδο-
ξία νὰ δώσει στὸν ἑλληνισμό χρήσιμα κι
ὠφέλιμα βιβλία.

Τὸ πῶς ὁ μεγαλόπνευστος αὐτὸς πατριάρ-
χης δούλευε ἔθνικὰ καὶ διαφωτιστικὰ τὸ
διαπιστώνουμε κι ἀπ' τὶς ἄγριες καταδιώ-
ξεις, πού τοῦ ἔκαναν οἱ ἐχθροὶ τοῦ φωτι-
σμοῦ, οἱ συκοφαντίες πού τοῦ ἔπλεξαν καὶ
τέλος ἡ πολύχρονη ἐξορία του στὸν Ἄ-
θω, πού τοῦ στοίχισε τὴ ζωὴ του. Μὲ τὸ
ξέσπασμα τῶν Ὀρλωφικῶν (1769) ὁ ἐ-
ξόριστος πατριάρχης ἦταν ἔτοιμος νὰ συμ-
μετάσχει στὴν ἐπανάσταση, γι' αὐτὸ ὁ
σουλτάνος φοβισμένος μήπως ἀκολουθή-
σει κι αὐτὸς τὸ δρόμο τοῦ ἐξόριστου στὸ
Ἄθω πατριάρχη Σεραφεῖμ, πού ἔφυγε
μὲ τὸ ρωσικὸ στόλο κι ἔβγαλε ἐπαναστα-
τικὲς προκηρύξεις πρὸς τὸ λαό, διάταξε
κι ἔφεραν στὴν Πόλη ἀπ' τὴν ἐξορία του
τὸν Σαμουήλ, ἄρρωστο καὶ γέρο, καὶ τὸν
ἀνέβασαν «ἄκοντα καὶ μὴ βουλόμενον»
ξανά στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἀλλὰ σ'
ἓνα χρόνο, τὸν ἔρριξαν πάλι καὶ τὸν ἀπο-
μόνωσαν στὴ Χάλκη, ὅπου καὶ πέθανε
πάνω στὶς ἐπάλξεις ὁ μέγας πατριάρ-
χης. ἀντάξιός τοῦ Λούκαρη.

Ἡ πρώτη μας ἐθνεγερεία (1770) βρι-
σκει τὴν πνευματικὴ τῆς ἔκφραση στὴν
κίνηση τῶν ἰδεῶν, πού ἄνοιξε μὲ τὸ ρη-
ξικέλευθο πνεῦμα του καὶ καθοδήγησε μέ-
σα στὴ μεταδατικὴ εἰκοσαετία (1750 —
1770) ὁ ἀναγεννητὴς ἐθνομάρτυρας πα-
τριάρχης Σαμουήλ Χαντζερῆς, «στέφα-
νος τῶν Πατριαρχῶν» ὅπως τὸν
ἀποκαλεῖ ὁ Κούμας, εἰσηγητὴς τοῦ θρη-
σκευτικοῦ ἐκλαϊκευτικοῦ δημοτικιστικοῦ
ἐθνεγερτικοῦ οὐμανισμοῦ, πρόδρομος τοῦ
Κανταρτζῆ καὶ τοῦ Ρήγα.

Στοὺς λόγους του ὁ Χαντζερῆς μιᾶ
σὰν ἀστὸς πατριώτης γιὰ τὸ «κοινὸν συμ-
φέρον τῆς πατρίδος, τὸ κοινὸν ὄφελος τοῦ
γένους», γιὰ «παλληκάρια τῶν Ρωμαίων»
(Ρωμιῶν), γιὰ ἐθνικὴ περηφάνεια καὶ
φιλοτιμία, γιὰ τὸ «μέγα καὶ ἐπιφανὲς
τῶν Ἑλλήνων γένος, τὸ ἀπὸ Εὐξείνου
Πόντου ἕως τοῦ Ἀδριατικοῦ κόλπου ξε-
χειλισμένον», γιὰ τὴν καθυστέρηση οἰκο-
νομικὴ, κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ τοῦ

σκλαβωμένου ἑλληνισμοῦ, συγκριτικὰ μὲ
τὰ ἄλλα «σύνδουλα γένη» τῶν Ἑβραίων
καὶ Ἀρμένιων. «Καὶ ἡμεῖς, γράφει, δυσ-
τυχέστεροι καὶ πενέστεροι ἀπὸ κάθε ἄλ-
λο γένος καὶ μόνον μὲ μίαν ξηρὰν φαντα-
σίαν μεγαλοφρονοῦμεν, τῷ πράγματι δὲ
καὶ τῇ ἀληθείᾳ εἴμεθα ἐλεεινοὶ καὶ ἀξιο-
δάκρυτοι». Χειρότερο χτύπημα δὲν ἔδο-
κίμασε ὁ μεγαλοϊδεατισμὸς, στὸ πρῶτο
κίβλας φανέρωμα.

Χτυπάει τοὺς κοτζαμπάσηδες, τοὺς ἀ-
φεντάδες, πού ἐκμεταλλεύονται καὶ δὲν
«προνοοῦν, οὔτε φροντίζουν γιὰ τὸ κοινὸν
συμφέρον τοῦ κοινοῦ λαοῦ». Ζητάει τὴν
κατάργηση τῆς προίκας. Τὸ ἄνοιγμα τῶν
ἀστικῶν σχέσεων, τῆς ἀστικῆς ζωῆς.
Κλαίει τὴ σκλαβιά καὶ τὴν τραγωδία τῆς
μαρασμένης ἀπροιχῆς Ἑλληνοπούλας, τὸ
δράμα τῶν γονιῶν καὶ τῶν σπιτιῶν πού
ἔχουν ἀπροιχες κόρες, τὴ φθορὰ τῶν παλ-
ληκαριῶν πού μένουν ἀνύπαντρα, περιμέ-
νοντας ν' ἀποκαταστήσουν πρῶτα τὶς ἀ-
δερφές τους. Ἡ προικομανία λιγότεψε τὸ
γένος καὶ τὸ ὁδηγεῖ στὴ στείρωση καὶ
στὸν ἀφανισμό του, ἐνῶ οἱ χρόνοι τῶν
Ὀρλωφικῶν καὶ οἱ ἐθνικὲς συνθηκὲς ζη-
τοῦσαν φυλετικὸ γιγάντωμα.

Ὁ φωτισμένος πατριάρχης χτύπησε κι
ἄλλες καθυστερημένες φεουδαρχικὲς σχέ-
σεις. Γράφοντας τὴ «Φόνισσα» ὁ Παπα-
διαμάντης εἶχε διαβάσει τὸ κήρυγμα τοῦ
Χαντζερῆ. Καὶ ὁ Κοραῆς διάβασε τοὺς
λόγους, ἀλλὰ πόσο κατάλαβε τὴν ἐθνο-
γλωσσοπλαστικὴ τους ἀξία, τὸ συμπεραί-
νουμε ἀπ' ὅσα λέει γιὰ τὸ Μηνιάτη, πού
τὸν ἀποκαλεῖ «ἀμαθῆ τῆς γλώσσης» καὶ
φέγει τὸν Κοδρικᾶ πού τὸν «ἐδάπτισε
κλασσικὸν συγγραφέα». Εἶναι φανερό, πό-
σο πίσω πῆγε τὸ ἔθνος μὲ τὸν Κοραῆ στὸ
γλωσσοπαιδευτικὸ τομέα. Ὁ πατριάρχης
Σαμουήλ Χαντζερῆς κλείνει μιὰ μεταδα-
τικὴ διαμορφωτικὴ περίοδο τοῦ νεοελλη-
νικοῦ διαφωτισμοῦ, τῆς δίνει ἐθνικὸ πε-
ριεχόμενο καὶ ἀστικὴ λαϊκὴ φυσιογνω-
μία, κι ἀνοίγει μιὰ νέα, τὴν περίοδο
τῆς ὀρμῆς καὶ τῆς θύελλας, ὅπου πρωτο-
στατεῖ ὁ Ρήγας.

Ὁ Σαμουήλ Χαντζερῆς ἔφερε ὡς τὶς
ἄκρες του συνέπειες τὸ θρησκευτικὸν οὐ-
μανισμό, πού μᾶς θυμίζει λόγιό τῆς ἐπο-
χῆς τῆς ἀναγέννησης. Ὑποστηρίζοντας
τὴν στροφή τῶν λογίων πρὸς τὶς ξένες
γλῶσσες, πρὸς τὶς μεταφράσεις ξένων ἐπι-

στημονικῶν καὶ διδαχτικῶν ἔργων, πρὸς τὶς ἐπιστῆμες, πρὸς τὴν μετάφραση τῶν ἀρχαίων στὴ δημοτικὴ, ἐνισχύοντας τὴν ἴδρυση σχολείων, ἀνοίγοντας δρόμο στὴ φιλοσοφία καὶ στὰ ἐπιστημονικὰ μαθήματα, φιλοτεχνώντας κι ὁ ἴδιος δημοτικὲς μεταφράσεις ἀρχαίων συγγραφέων καὶ προτρέποντας καὶ ἄλλους λογίους νὰ ἐπιδροθῶν σ' αὐτὸ τὸ ἐθνοσωτήριο ἔργο, συσταίνοντας τυπογραφεῖα, τυπώνοντας βιβλία, θγάζοντας λόγους ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ ἄμβωνα στὴ δημοτικὴ, προσκαλώντας καὶ ἐνισχύοντας ἠθικὰ καὶ ἐξυμνώντας καταδιωγμένους λογίους, ὅπως ὁ Βούλγαρης, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης κι ὁ Δωρόθεος Λέσβιος, χτυπώντας τὶς φεουδαρχικὲς σχέσεις, ἐπιδιώκοντας τὸ φωτισμὸ καὶ τὴν προκοπὴ τοῦ σκλαβωμένου λαοῦ ὁ πατριάρχης Σαμουήλ Χατζερῆς (1800 - 1875), φαναριώτης τὴν καταγωγὴ, ἀπ' τὸ γένος τῶν Σκαρλάτων, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὁ εἰσηγητῆς τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, πού μὲ τὴ δυνατὴ καὶ πολύπλευρη προσωπικότητά του, δεσπόζει μέσα στὸ 18ον αἰῶνα, καὶ σέρνει πρῶτος τὸ χορὸ τῆς νεοελληνικῆς ἀναγέννησης στὴν πιδὸ δλοκληρωμένη σύλληψή της: δημοτικὴ γλῶσσα, λαϊκὴ παιδεία, δημοτικὸ κήρυγμα, φιλοσοφία, εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες, ἐπιστημονικὰ μαθήματα (γεωγραφία, φυσικά, μαθηματικά). Εἰσηγητῆς τῆς φαναριώτικης φωτισμένης δεσποτείας, πού τόσα τῆς χρωστᾶ ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς.

Ὁ Νερουλός, γράφει γι' αὐτόν, ὅτι «ἐνέσπειρε εἰς τοὺς ἀπειράριθμους σπουδαστὰς τὸν ἔρωτα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας... καὶ πρῶτος περιέπαιξε τὴν ματαίαν φιλοδοξίαν τοῦ συγγράφειν, προτρέψας πάντας εἰς τὴν μετάφρασιν τῶν δοκίμων συγγραμμάτων τῆς νέας Εὐρώπης, ὅθεν ὀδηγούμενος ὑπὸ τῶν νοθεσιῶν αὐτοῦ ὁ πρίγκηψ Νικόλαος Καρατζᾶς μετέφρασεν εἰς τὴν νεοελληνικὴν» ἕνα σωρὸ περισπούδαστα συγγράμματα, καθὼς καὶ ἄλλοι πολλοὶ μεταφραστὲς παρουσιάστηκαν, μεταλαμπαδεύοντας στὴ γλῶσσα μας τὰ δημιουργήματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Στὰ 1785 ὁ Ν. Καρατζᾶς, γράφοντας τὴ γαλλικὴ γραμματικὴ του, τονίζει στὸν πρόλογό της ὅτι «καὶ ἱστορίας μεθοδικὴν τινὰ συνέχειαν πρὸς ἀνάγνωσιν καὶ μελέτην, καὶ χρονολογίαν καὶ

ναυτικῆς καὶ γεωγραφίας καὶ φυσικῶν καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν πρὸς φωτισμὸν τῶν ἀγνοούντων, πρὸς πνευματικὴν αὐτῶν ἀνάπτυξιν» χρειαζόμαστε «καὶ ταῦτα πάντα, μίαν φωνὴν τὴν τῶν Γάλλων ἐκμαθόντες, πλουτίσωμεν».

Αὐτὰ τὰ ἐθνοσωτήρια ἀναμορφωτικὰ κηρύγματα κρίνοντας ὁ σοφὸς ἐρευνητῆς τῶν χρόνων αὐτῶν Μαγουήλ Γεδεῶν (Ἐκκλήσ. Ἀλήθεια Δ', σελ. 144) τονίζει, ὅτι εἶναι γεννήματα «τῆς τοῦ Σαμουήλ Χαντζερῆ ἐν γραφαῖς διδασκαλίας τε καὶ παραινέσεως. Λαμπραὶ κατόπιν ἐπηκολούθησαν ἀξίων λόγου συγγραμμάτων ἐκ τῆς γαλλικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν μεταφράσεις, ἴσως δ' αἱ συμβουλαὶ τοῦ Σαμουήλ καὶ ἡ μομφὴ αὐτοῦ κατὰ τῶν φιλοτιμουμένων νὰ συγγράψωσι δῆθεν πρωτότυπα πράγματα, συνετέλεσεν εἰς τοῦτο». Τὸ μεταφραστικὸ καὶ γλωσσογνωστικὸ κήρυγμα τοῦ Χαντζερῆ ἀνοίγει τὴ φωτεινότερη περίοδο τοῦ διαφωτισμοῦ μας καὶ τὸ ἐνστερνίζονται ὅλοι οἱ πρωτοπόροι (Κανταρτζῆς, Ρήγας, Λαμπαινιτζιώτης, Καρατζᾶς, Φιλιππίδης, Κωνσταντᾶς κλπ.) καὶ φέρνουν μὲ τὶς μεταφράσεις καὶ τὶς διασκευές τους τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα στὴν ἀφώτιστη Ἑλλάδα, δημιουργώντας δλάκερη μεταφραστικὴ δημοτικὴ ἀπλοελληνικὴ φιλολογία. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς ἀπ' τὸ σπουδαστήρι τοῦ πατριάρχου θγαίνει ὁ Κανταρτζῆς, πού βρίσκει τὴν μετάφραση τοῦ Θουκυδίδου ἀπ' τὸν δμόσχολο τοῦ Χαντζερῆ Δωρόθεο τὸ Λέσβιο σύμφωνη μὲ τὴ γλωσσικὴ του θεωρία. Ὁ Κανταρτζῆς προφταίνει τὸν Χαντζερῆ στὴν ἀκμὴ τῆς δράσης του στὸ Φανάρι, δεσπότη Δέρκων καὶ πατριάρχου. Βρίσκει στὴ διδασκαλία καὶ στὸ παράδειγμά του τὴν παρόρμηση, τὴν ἀπαρχὴ τῆς γλωσσικῆς του θεωρίας καὶ τῆς μεταφραστικῆς του ἐπίδοσης.

Μάκρυνα τὸ λόγο μου, γιὰ τὸ Φαναριώτη πατριάρχου Σαμουήλ Χαντζερῆ δυσανάλογα μὲ τὰ πλαίσια τῆς γενικῆς αὐτῆς εἰσαγωγῆς μου στὸ νεοελληνικὸ διαφωτισμὸ ἐπίτηδες, γιὰ ν' ἀποκαταστήσω μιὰ παραγνωρισμένη ἠγετικὴ μορφή, πού ἔδειξε καὶ ἀνοίξε σὰν πρωτολάτης τόσους δρόμους καὶ γέμισε μὲ τὴν ἐπιρροή καὶ τὴν δράση του ὅλη τὴν πρώτη διαμορφωτικὴ περίοδο τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, κι ἀκόμα, μάκρυνα τὸ λόγο μου γύρω στὸν

ἀναμορφωτὴ καὶ κορυφαῖο διαφωτιστὴ πατριάρχῃ γιὰ νὰ δείξω αὐτὸ πὺν τόνισα στὸ πρῶτο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς μου, ὅτι ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς ἔχει τὴν πρώτη του ἀφετηρία καὶ προέλευση ἀπ' τὸ ἔθναπελευθερωτικὸ μας κίνημα, ἀπ' τὴν ἀντιστασιακὴ πάλη τοῦ λαοῦ μας, ἀπ' τὸ διδαχτικὸ κίνημα καὶ πρέπει νὰ μελετιέται σὰν ἓνα κομμάτι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸν μέσ' ἀπὸ τὶς ἐθνικὲς του ἰδιομορφίες καὶ πηγές του ἀρχίζοντας ἀπ' τὴ στοιχειώδεια παιδεία, ἀπ' τὴν ἐκλαίτευση, ἀπ' τὴν ἀπλή γλώσσα, ἀπ' τὴ διδαχὴ, ἀπ' τὸ σπάσιμο τῆς βαρβαρότητας, πὺν σώριασε αἰῶνων δουλεία — καὶ συνεπῶς ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς, ἀντίθετα μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸ, εἶχε νὰ ἐκτελέσει τὸ τεράστιο ἔργο τῆς ἐθνικῆς ἀναμόρφωσης, ἀρχίζοντας ἀπ' τὰ θεμέλια, βάζοντας βάσεις, ἀνοίγοντας περιοχὴ, χτυπώντας προλήψεις καὶ ἀντιδράσεις, καὶ εἰσάγοντας σ' ἀνώτερη κλίμακα ἐνεργείας τὸ νέο ἐπιστημονικὸ, ὀρθολογιστικὸ πνεῦμα, μαζί μὲ τὴν ἐθνεγερετική, ἐλληνοπλαστική ἰδέα.

Ἦδη ὁ ἐλληνικὸς λαὸς τὴ στιγμή πὺν ξεκινούσε ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς εἶχε δημιουργήσει μὲ τὸ κλέφτικο τραγούδι τὴν ἐπαναστατική του θεωρία καὶ ἦταν ἔτοιμος νὰ δεχτῆ ἀπ' τὰ φωτισμένα παιδιά του τὴν ἰδεολογική καὶ ἐπιστημονική ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος τῶν ἀγῶνων καὶ τῶν τραγουδιῶν του, τὴ δημιουργία πνευματικοῦ πολιτισμοῦ (γλώσσας, παιδείας, λογοτεχνίας, ἐπιστήμης, φιλοσοφίας). πὺν θὰ πλαισίωνε τοὺς ἀγῶνες του καὶ θὰ τοὺς ἐδικαίωνε στὰ μάτια τοῦ πολιτισμένου κόσμου, παρουσιάζοντας τὸ πνευματικὸ ἐποικοδόμημα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης καὶ πάλης γιὰ τὴ λευτεριά καὶ τὴν προκοπή.

Μὲ πρωτοστάτη τὸν Χαντζερῆ ἢ πρώτη περίοδο τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ λαμπρύνεται ἀπ' τὶς μορφές τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, τοῦ Μεθόδιου Ἀνθρακίτη, τοῦ Σουγδουρῆ, τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ, τοῦ Δωρόθεου τοῦ Λεσβίου, τοῦ Τιμόθεου Κυριακόπουλου, τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου, τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, τοῦ Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου, τοῦ Δοσίθεου Ἱεροσολύμων, τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ. Φαναριῶτες, ἄρχοντες, κληρικοί, ἐπίσημοι, λαϊκοί, συγκλι-

νουν πρὸς τὸ διδαχτικὸ κίνημα, πρὸς τὶς ἐπιστῆμες, πρὸς τὸ νέο πνεῦμα.

Θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ δυὸ ἀναστήματα τῆς περιωπῆς τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ Θεοτόκη νὰ θεμελιώσουν μὲ τὸ νέο πνεῦμα καὶ νὰ γεμίσουν μ' ἐθνοπαιδευτικὸ περιεχόμενον τὴ μεταβατική αὐτὴ περίοδο, ὅμως αὐτοὶ γρήγορα ἀποστάτησαν καὶ ἀποκήρυξαν τὶς ἀρχές τους, φεύγοντας στὴν Εὐρώπη καὶ τελειώνοντας μὲ ἱερατικὰ ἀξιώματα στὴν τσαρική Ρωσία. Ὁ Βούλγαρης μὲ τὸν ἀρχαϊσμό του, σὲ μιὰ κρίσιμη καμπὴ τῆς γλωσσικῆς μας ἱστορίας, χτύπησε τὴν ἀπλή γλώσσα, τὴν ἐκλαίτευση καὶ κατακρίθηκε ἀπ' ὄλους τοὺς διαφωτιστές. Χτύπησε καὶ τὸ διδαχτικὸ κίνημα καὶ στέκεται στὴν ἱστορία τοῦ διαφωτισμοῦ μας σὰν ἓνας νεκρὸς, ἀκατανόητος ὄγκος, πὺν ρίχνει βαρὺν ἥσκιο καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κατανοηθῆ οὔτε ἀπ' τοὺς εἰδικούς. Πόσο θετικώτερη, ἐθνικώτερη δουλειὰ ἔκαναν οἱ Ἀγραφιῶτες λόγιοι, ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης, ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος ἢ ὁ Κεφαλλονίτης δημοτικιστὴς φιλόσοφος Βικέντιος Δαμωδὸς πὺν τραθήχτηκαν στὰ χωριά τους καὶ δούλεψαν διαφωτιστικὰ δλάκερη ζωὴ στὴν περιοχή τους κοντὰ στὸ λαὸ καὶ σὲ λαϊκὴ βάση.

••

Ἡ δεύτερη περίοδο τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ (1770 + 1800) εἶναι περίοδο ὀρμῆς καὶ θύελλας. Ἡ μάχη τῶν ἰδεῶν παίρνει καὶ δίνει. Ἡ περίοδο αὐτὴ ἀρχίζει μὲ τὰ Ὀρλωφικά, συνεχίζεται μὲ τοὺς ἀντίχτυπους τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ τελειώνει μὲ τὸ μαρτύριο τοῦ Ρήγα καὶ μὲ τὴν κατάληψη τῆς Ἐφτανήσου ἀπ' τοὺς Γάλλους — τὸ χτύπημα καὶ τὸ πέσιμο τῆς ἀριστοκρατίας. Οἱ νέες ἰδέες κυριαρχοῦν ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη, συνταιριασμένες μὲ τ' ἀπελευθερωτικὰ θούρια τοῦ Ρήγα. Κέντρο τώρα καὶ ἡ ἐστία τοῦ διαφωτισμοῦ γίνονται οἱ παραδουνάβειες ἡγεμονίες (Βουκουρέστι, Γιάσι), ἢ Βιέννα, ὅπου βγαίνει ἡ πρώτη ἐλληνικὴ ἐφημερίδα καὶ ὅπου δρᾶ καὶ τυπώνει τὰ διαφωτιστικὰ καὶ ἐπαναστατικά του ἔργα ὁ Ρήγας. Οἱ νέες ἰδέες, ὁ ἀπελευθερωτικὸς ὄργανισμὸς τρομάζουν τὸ πατριαρχεῖο, τὴ φαναριώτικη ἀριστοκρατία, τοὺς Τούρκους. Τώρα ὁ διαφωτισμὸς περνᾶ στὰ χέρια τῶν προοδευτικῶν ἀστικῶν στοιχείων. Οἱ φωτισμένοι Φαναριῶτες, πὺν στὴν προηγούμενη

περίοδο πρωτοστατούν για την εισαγωγή των επιστημών και την ίδρυση σχολών, οπισθοδρομούν, καταφεύγουν στα παλιά συστήματα, σε μορφές ανοιχτής ή ψευτονεωτεριστικής αντίδρασης με προπύργιο τον άκρο αρχαϊσμό και την ιεροκρατία.

Στην ήπειρωτική Ελλάδα τα πάντα έρημώνονται, τα πάντα σιγούν σκιασμένα απ' τη «φοβέρα και τη σκλαβιά». Το νέο κυνηγιέται παντού. Τα σχολεία λιγοστεύουν, ξεπέφτουν. «Τα σχολεία της Θεσσαλίας, γράφει ο Κούμας, και της άλλης Ελλάδος, ήρχισαν να κλείνουν ήτο πράγμα αδύνατον να ζητη ήτις από αυτά πρόοδον εις τα πρόσω». Στην περίοδο αυτή οι νεοέλληνες διαφωτιστές δοκιμάζουν τη σκληρή αντίδραση, τις διώξεις των τρομαγμένων συντηρητικών κι αναγκάζονται ν' αφήσουν τα σχολεία, να φύγουν στο εξωτερικό και ν' ασκήσουν το διαφωτιστικό τους έργο με το βιβλίο, άλλοι πάλι απ' το φόβο της αντίδρασης αφήνουν τα έργα τους ανέκδοτα. Αυτός είναι ο λόγος που ο προοδευτικός δημοτικιστής Κανταρτζής, σαν άρχοντας και Φαναριώτης, που ζούσε στις αύλες κάτω απ' τον ήσκιο των πατριαρχείων, δεν έτύπωσε κανένα έργο του και στα στερνά του άλλαξε ιδέες.

Χαρακτηριστικός τύπος κυνηγημένου διαφωτιστή της περιόδου αυτής είναι ο Ίώσηπος Μοισιόδακος. Πουθενά δεν μπόρεσε να σταθή. Παντού θρήκε την αντίδραση και τον κατατρεγμό και στο τέλος, εξαντλημένος απ' τους κόπους και τις πικρίες, πεθαίνει άγνωστος και παραγνωρισμένος στο Βουκουρέστι. «Ο,τι έδωσε για το διαφωτισμό του γένους, το έδωσε με το βιβλίο, γι' αυτό και στις θεωρίες του και στην κριτική του είναι θαρραλέος στοχαστής και ολοκληρωμένος διαφωτιστής μ' ένα πρόγραμμα παιδαγωγικό, γλωσσικό, θεωρητικά συγχρονισμένο.

Μπορούμε να πούμε πως στην περίοδο αυτή κυριαρχούν τρία μεγάλα όνόματα διαφωτιστών. Ο Ίώσηπος Μοισιόδακας, ο Χριστόδουλος Παμπλέκης, ο Ρήγας. Και οι τρεις πέφτουν στις επάλξεις των ιδεών τους κυνηγημένοι, προδομένοι, άφορισμένοι. Παράμερα στέκεται ο Κανταρτζής με τη γλωσσική του θεωρία και με την επίδραση που είχε πάνω στο Ρήγα, στο Φιλιππίδη, στον Κωνσταντά και σ' άλλους

λογίους της εποχής του αν και άτύπωτα τα έργα του δεν μίλησαν στο έθνος.

Ο Χριστόδουλος Παμπλέκης, Άκαρνάνας μονοκόμματος και αδιάλλαχτος, χτύπησε τις ιεροκρατικές αντιλήψεις, άρνήθηκε τη θεοπνευστία των Γραφών, τα θαύματα και τη θεότητα του Χριστού, τ' άνομήματα του άνωτερου κλήρου και των καλογήρων. «Αν κρίνουμε απ' τους μαθητές που έβγαλε, που τόσο τον άγάπησαν και τον τίμησαν, ύψώνοντας το μνημείο του σ' ένα κήπο της Λειψίας, ο Χριστόδουλος αναδείχθηκε μεγάλος ύλιστής φιλόσοφος, συνεχιστής των έγκυκλοπαιδιστών, του Σπινόζα, του Έλβέτιου. Τ' όνομά του κυμαίνεται άνάμεσα στην ιστορία και στο θρύλο. Τα έργα του καταχωνιάστηκαν. Το πατριαρχείο τον άφόρισε, παράδωσε τη μνήμη του σ' άνάθεμα και την καταφρόνια. Έβαλε τρεις θεολόγους ν' ανατρέψουν τις θεωρίες του. Στα 1793 ο Χριστόδουλος έδωσε άπάντηση στους κατηγόρους του. Ο τίτλος μονάχα του βιβλίου φτάνει για να δείξει την αδιάλλακτη μαχητικότητά του, το νεωτεριστικό του πνεύμα. «Άπάντησις Άνωνύμου προς τους αυτού άφρονας κατηγόρους, ότι άπας ο λόγος περι τούτων στρέφει. 1793. Έν Λειψία της Σαξωνίας». Και σημειώνει ο Ζαβίρας: «Έν ταύτη τη βίβλω γράφει κατά των μοναχών, ιερέων, άρχιερέων και άσκητών ούδέν ήττον και κατά των άγίων Πατέρων, κατά των Προφητών και Άποστόλων και κατ' αυτού του Κυρίου ήμών Ίησοϋ Χριστού». Ο Χριστόδουλος καταδιώχτηκε και πέραν του τάφου. (Περισσότερα βλ. στο έργο μου: Ίστορία της Ακαδημίας Κυδωνιών, Άθ. 1948, άνάτ. απ' τα Μικρ. Χρονικά). Ο Χριστόδουλος είναι ο πιο άκρος, ο πιο τολμηρός κι ανεξάρτητος απ' όλους τους νεοέλληνες διαφωτιστές. Η μορφή του, το έργο του, ή επίδραση και ή ύστεροφημία του περιμένουν το μελετητή κι άποκαταστάτη του. Ο Καίρης απ' το Χριστόδουλο ξεκινά. Κι ο συγγραφέας της Νομαρχίας είναι επηρεασμένος απ' τα βιβλία του.

Ο Ρήγας μιá και ή φυσική και οι επιστήμες διώχτηκαν, πριν καλά - καλά να μπουν στα σχολεία, βγάζει το Άπάνθισμα της Φυσικής του σε μιάν άπλή στρωτή γλώσσα, έρανισμένο από γαλλικά και γερμανικά συγγράμματα. Το έκλαϊκευτικό,

διαφωτιστικό πρόγραμμα του Ρήγα είναι πολύπλευρο. Λογοτεχνικό, παιδαγωγικό, γλωσσικό, θεατρικό, πολιτικοκοινωνικό, εθνεγερτικό. Θεωρία και πράξη συναντιούνται στην πληθωρική του προσωπικότητα και δίνουν ένα πρωτοπόρο ήγέτη, που δμοιό του δεν γνώρισε ο νεώτερος έλληνισμός. Ο Ρήγας αντιπροσωπεύει τα νιάτα της Ελλάδας στο πρώτο της αστικό ξύπνημα.

Στο τέλος αυτής της περιόδου παρουσιάζεται στο προσκήνιο του διαφωτισμού και ο Κοραΐς, που με την προσωπικότητά του θα καλύψει όλη την έρχόμενη περίοδο. Ο Κοραΐς ξεσπαθώνει με την «Αδελφική Διδασκαλία» και χτυπά τα φιλοτουρκικά έθελόδουλα κηρύγματα των πατριαρχικών. Κανένα βιβλίο του Κοραΐ δεν έχει την πνοή, τη δύναμη, την τόλμη, την έθνική αγανάκτηση, το επαναστατικό άχτι της «Αδελφικής Διδασκαλίας». Η «Αδελφική Διδασκαλία» είναι έθνική κατήχηση και στεφανώνει τη μαχητική αυτή περίοδο του διαφωτισμού μας, ύψώνοντας μαζί με την Ελλάδα και τη μορφή του Ρήγα, που τον αναθεμάτισε το πατριαρχείο. Άλλα πόση ήταν ή νίκη, ή αίγλη των νέων ιδεών στη σύγκρουσή τους με τις παλιές, μάς το δείχνει ή «Πατρική Διδασκαλία», που για τα έθελόδουλα, ανδραποδώδικα κηρύγματά της, κάτ' άπ' την κατακραυγή όλου του έλληνισμού, αναγκάστηκε το πατριαρχείο να την αποκηρύξει και να την εξαφανίσει.

**

Η τρίτη περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού είναι γεμάτη από όνόματα και έργα, γεμάτη από σχολεία, περιοδικά, εκδόσεις, μεταφράσεις, δημιουργικά έργα της φαντασίας και της έπιστήμης. Η περίοδο αυτή αρχίζει από το 1800 και φτάνει ως το Είκοσιένα. Είναι περίοδο άκμης για το νεοελληνικό διαφωτισμό, περίοδο έπιβολής των φυσικομαθηματικών έπιστημών, της φιλοσοφίας, του νέου πνεύματος, προσαρμοσμένου όμως στις ντόπιες συνθήκες και στις πατριαρχικές αντιλήψεις, που άφου είδαν την ανάγκη της προόδου και του φωτισμού, αναγκάστηκαν να δεχτούν το νέο πνεύμα με περιορισμούς και να το έντοπίσουν στον τομέα της παιδείας.

Δίπλα στο παλιό δέχονται και το νέο, χωρίς να καταργήσουν το παλιό. Δίπλα

στις παλιές σχολές, συσταίνονται και νεωτεριστικές με έπιστημονικά μαθήματα. Στα Γιάννινα, στη Σμύρνη, στο Γιάσι, στην Πόλη (Πατριαρχική Σχολή Κουρουτσεσμέ) λειτουργούν δύο τύποι σχολείων με διαφορετικές κατευθύνσεις και διαφορετικούς δασκάλους. Τους παλιούς με τις παλιές μέθοδες, την αρχαϊκή γλώσσα και τα γραμματικά μαθήματα. Και τους νέους, τους φιλοσόφους, τους έπιστήμονες, που είναι σπουδασμένοι στο έξωτερικό και διδάσκουν μαθηματικά, φιλοσοφία, φυσικές έπιστήμες, αστρονομία. Πολλές παλιές σχολές, όπως της Χιός, δίπλα στο παλιό πρόγραμμα βάζουν και το νέο, διορίζοντας μαθηματικούς και φυσικούς.

Η γόνιμη αυτή περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού ξαπλώνεται, καταχτᾶ όλο τον έλληνισμό, προωθεί την παιδεία ως στα πιά απόκεντρα όρεινά χωριά. Ο δάσκαλος ύψώνεται στα μάτια του λαού σαν ίεροφάντης και μύστης. Ο ζήλος για μάθηση, για σπουδή είναι ένα φαινόμενο καταπληχτικό, καθολικό. Οι νέοι θέλουν να φύγουν στο έξωτερικό, να σπουδάσουν και να γυρίσουν στην πατρίδα τους να διδάξουν. Το πατριαρχείο στην αρχή αντιδρά, με τον καιρό όμως αναγκάζεται να υποχωρήσει και ν' αφήσει τις κοινότητες να δίνουν ύποτροφίες σε νέους για σπουδές στο έξωτερικό, όπου ο παροικιακός έλληνισμός βρίσκεται τώρα στη μεγάλη του ανάπτυξη, ιδίως τα έμποροναυτικά κέντρα, που πλούτισαν άφάνταστα με τους ναπολεοντείους πολέμους και το έλληνικό ναυτικό έφτασε να γίνει το πρώτο μέσα στη Μεσόγειο και να πάρει στα χέρια του όλο το έμπόριο.

Άπ' την ανάπτυξη αυτή άντλεί δυνάμεις ο νεοελληνικός διαφωτισμός, ένθαρρύνεται στο προδευτικό έργο του, ένισχύεται, βρίσκει και μέσα και έξω άπ' την Ελλάδα προστάτες και υπερασπιστές για ν' αντιμετωπίσει τις διώξεις των αντιδραστικών και πατριαρχικών κύκλων.

Στην περίοδο αυτή οι Σουλιώτικοι πόλεμοι και οι άγώνες της Κλεφτουριάς γεμίζουν με πνεύμα ήρωϊσμού και έθνικής αυτοπεποίθησης την ψυχή του έλληνισμού, ανοίγουν το δρόμο του Είκοσιένα και δημιουργούν σε λίγα χρόνια τη Φιλική Έταιρία, που είναι αναβλάστημα του νεοελληνικού διαφωτισμού.

Κορυφαίο μνημείο του νεοελληνικού δια-
φωτισμού υψώνεται σ' αυτά τα χρόνια ή
«Ελληνική Νομαρχία», που ακόμα δεν
μπορέσαμε να βρούμε το μεγαλοφάνταστο
συγγραφέα της. Η «Ελληνική Νομαρχία»
ανατέμνει την ελληνική πραγματικότητα,
προχωρεί στο βάθος της ελληνικής ψυχής,
της ελληνικής ζωής, παρουσιάζει τον ή-
ρωισμό, τη φιλελευθερία, την έξυπνάδα,
τις αρετές του λαού μας και χτυπά το Ιε-
ρατείο και το άρχοντολόγι που με τη σκο-
ταδιστική, αντιλαϊκή και έθελόδουλη πο-
λιτεία τους έμποδίζουν το έθνος να κερδί-
σει τη λευτεριά του.

Η «Ελληνική Νομαρχία» αφιερωμένη
στο Ρήγα, συνεχίζει το έθνεγερτικό του
σάλπισμα, είναι έταιριστικό βιβλίο, φιλο-
σοφικό, βγαλμένο απ' τις καλλίτερες πη-
γές του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, γεμάτο
πνοή, παρρησία, ζωντάνια, αίσθηματισμό.
Ο συγγραφέας της αγωνίζεται να πείσει
τους ξενιτεμένους Έλληνες να γυρίσουν
στην πατρίδα τους και να την αναστή-
σουν. Ν' αγωνιστούν με τους Κλέφτες και
τους ήρωικούς Σουλιώτες για να ρίξουν
κάτω το θεριό, που κάθετα πάνω στον
τράχηλο του λαού και είναι έτοιμο να πέ-
σει απ' την σάπιλα και την παρακμή. Ο
συγγραφέας με το φιλελευθερισμό του, με
τις εικόνες που δίνει και με τις πατριωτι-
κές προτροπές του, αναφτερώνει τον ανα-
γνώστη, τον γεμίζει ανθρωπιά και φιλο-
πατρία. Είναι δημοκράτης, ζητάει σε μιάν
άπελευθερωμένη Ελλάδα να κυριαρχήσει
η ισότητα, η δικαιοσύνη, οι νόμοι (νομαρ-
χία) και όχι να πάρουν τη θέση των Τούρ-
κων ντόπιοι τύραννοι... Με τη σοφία συν-
δυάζει και την κρίση, το προσωπικό ύφος,
το ζωντανό γράψιμο. Πιο ώριμο, πιο δλο-
κληρωμένο έργο δεν έχει να δείξει ο νεο-
ελληνικός διαφωτισμός, αλλά, νομίζω, και
δλη ή νεοελληνική γραμματεία.

Ο Κοραής γεμίζει με τη διαφωτιστική
του δραστηριότητα την περίοδο αυτή. Τον
είδαμε να πρωτοπαρουσιάζεται πάνω στο
νωπό τάφο του Ρήγα για να υπερασπίσει
την έθνική φιλοπατρία και την φιλελευ-
θερία από τον πατριαρχικό ραγιαδισμό.
Με το περίφημο υπόμνημά του «Περὶ τῆς
παρούσης καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν
Ἑλλάδι» δίνει μιὰ εικόνα τῆς εκπαιδευ-
τικῆς αναγέννησης στὴν Ἑλλάδα, παρα-
φουσκωμένη σε πολλά σημεῖα, γιὰ ν' απο-

κρούσει τις κατηγορίες τῶν περιηγητῶν
γιὰ τὴν καθυστέρηση καὶ τὴν ἀμάθεια,
πὺ ἔδερνε μετεπαναστατικὰ τὸ λαὸ μας.

Ο Κοραής με τις σχολιασμένες και
προλογισμένες εκδόσεις τῶν ἀρχαίων, με
τις παραινήσεις καὶ τις γραφές του πρὸς
τοὺς ἀγωνιστὲς καὶ λογίους τῆς ἐποχῆς
του, κατέχει κεντρικὴ, κορυφαία, ἡγετικὴ
θέση στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ δια-
φωτισμοῦ. Πνευματικὸς ἀρχηγὸς τοῦ ἐπα-
ναστατικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀνθρωπιστῆς, δη-
μοκράτης, στοχαστῆς, χαλκέντερος, ἔπεσε
ἔξω στὸ γλωσσικὸ ζήτημα κι ἄνοιξε με
τὴ συμβιβαστικὴ του ταχτικὴ τὸ δρόμο
τοῦ ἀρχαϊσμοῦ καὶ τοῦ λογιωτατισμοῦ. Ο
Κοραής ἀντὶ ν' ἀκολουθήσει τὴ δημοτικὴ
μας γλῶσσα, ὅπως τὴν εἶχαν λαμπρύνει οἱ
διδασκὰδες, οἱ Μηνιάτηδες, οἱ Σκουφοί,
οἱ Χαντζερῆδες, θέλησε νὰ τὴ διορθώσει.
δηλαδὴ νὰ τὴν παραμορφώσει, νὰ τὴν ἐξ-
αρχαίσει. Δημοκράτης αὐτὸς μιᾶ γιὰ χυ-
δαία γλῶσσα! Πόσο ἐθνικώτερα, διαπλα-
στικώτερα δούλεψαν διαφωτιστὲς σὰν τὸ
Φιλίππιδη, Κωνσταντᾶ, Ψαλῖδα, Βηλαρᾶ!

Τόσο ὁ Ἀνώγυμος Ἑλληνας, ὅσο κι ὁ
Κοραής δουλεύουν στὸ ἐξωτερικὸ καὶ φω-
τίζουν τὸ ἔθνος με τὰ βιβλία καὶ με τὰ
κηρύγματα τους. Στὸ ἐξωτερικὸ δουλεύουν
καὶ πολλοὶ ἄλλοι λόγιοι, ὅπως οἱ ἐκδότες
τοῦ περιοδικοῦ «Λόγιος Ἑρμῆς», πὺ ἐξυ-
πηρετεῖ τις ἀρχές τοῦ Κοραῆ καὶ γίνεται
ὁ συνδετικὸς κρίκος τῶν διαφωτιστῶν. Μέ-
σα ὅμως στὴν Ἑλλάδα τί γινόταν, κατὰ
τὴν περίοδο αὐτὴ; Στὴν ἀρχὴ προχωροῦσε
ὁ διαφωτισμὸς ἀργὰ καὶ φοβισμένα μέσα
σὲ χίλια μύρια ἐμπόδια καὶ ἀντιδράσεις.
Ἵστερα ὅμως, γύρω στὰ 1810, φούντωσε
καὶ ξαπλώθηκε παντοῦ, σκορπώντας σ' ὅ-
λα τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς φωτισμένα δι-
δαχτικὰ στελέχη καὶ συσταίνοντας μεγάλα
καὶ μικρὰ σχολειὰ.

Μέσα στὴ δεκαετία 1800 - 1810, κατὰ
τὴν ὁποία ὁ διαφωτισμὸς δὲν εἶχε ἀκόμα
ξαπλωθῆ καὶ τὰ σχολειὰ δὲν ἔχουν ἀκόμα
ἀνασυγκροτηθῆ, τὸ προβάδισμα τὸ ἔχουν
οἱ Κ υ δ ω ν ῖ ε ς, ἓνα νεοσύστατο, ἀπὸ
τὸν κατατρεγμένο ὕστερ' ἀπ' τὰ Ὀρλω-
φικὰ ἑλληνισμὸ τοῦ Μοριᾶ καὶ τῆς Ρού-
μελης, προσφυγικὸ ἀστικὸ κέντρο, πὺ
κάτου ἀπ' τὴ σατραπεία τοῦ Καραοσμάνο-
γλου, εἶχε ἐξασφαλίσει πρωτάκουστα προ-
νόμια ἀνεξαρτησίας καὶ με τὸν προοδευτι-
σμὸ του εἶχε ἐξελιχθῆ ἔνωρὶς σ' ἓνα δυ-

ναμικώτατο έμποροβιομηχανικό κέντρο, με ναυπηγεία, έμπορεία και γαίες, ώστε γρήγορα με την πρωτοβουλία του μεγαλόπνευστου ιδρυτή του Ίωάννη Οικονόμου Δημητρακέλλη να συστήσει σχολεία και να φέρει δασκάλους, επιδιώκοντας μιὰ συγχρονισμένη αστική μόρφωση. Μή βρίσκοντας όμως κατάλληλο δάσκαλο στέλνει τὸ Βενιαμίν τὸ Λέσβιο στὸ έξωτερικό για να σπουδάσει φιλοσοφία και φυσικομαθηματικά.

Στὰ 1800 ὁ Βενιαμίν ὕστερ' ἀπὸ πολύχρονοις και καρποφόροις σπουδῆς στὴν Ἰταλία, στὸ Παρίσι, στὴ Λόντρα, ὅπου παρακολούθησε τὴν καταπληχτικὴ πρόοδο τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, γύρισε στὶς Κυδωνίες καὶ ἄρχισε τίς παραδόσεις του στὸ νεόχτιστο, πρωτόφαντο σ' ἐπιβολὴ καὶ ὄγκο, οἰκοδόμημα τῆς Ἀκαδημίας Κυδωνιῶν, πού χωροῦσε πάνω ἀπὸ 1.000 μαθητῆς και εἶχε παραρτήματα με οἰκοτροφεία, ξενῶνες, βιβλιοθήκες και σπουδαστήρια φυσικῆς, ἀστρονομίας και χημείας, ἀργότερα και τυπογραφεῖο.

Μέσα στὴν ἀνεξαρτησία πού του ἔξασφάλιζαν οἱ κοινοτικῆς ἀρχῆς, ὁ Βενιαμίν δίδαξε φιλοσοφία, ἀστρονομία, φυσικομαθηματικά κατὰ τὴν τελευταία λέξη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης. Ἔκανε και πειράματα φυσικῆς, πού τὰ παρακολουθοῦσε και ὁ πολὺς κόσμος με ἔκπληξη και περιέργεια. Ἀμέτρητοι μαθητῆς ἀπ' τὴ Χιό, τὴ Μυτιλήνη, τὴ Σμύρνη, τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἔτρεξαν για ν' ἀκούσουν τὸ νέο φιλόσοφο. Ἡ σχολὴ τῆς Χίου, πού εἶχε σχολάρχῃ της τὸν ἀντιδραστικὸ Ἀθανάσιο Πάριο, ἄρχισε ν' ἀδειάζει. Οἱ Κυδωνίες εἶχαν ἀναδειχθῆ σ' ἓνα πρωτόφαντο διαφωτιστικὸ κέντρο τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου οἱ ἐπιστῆμες διδάσκονταν χωρὶς περιορισμοὺς και λογοκρισίες, σ' ἓνα κέντρο πού ἔγινε ὁ «τηλαυγῆς φάρος» ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

Μποροῦμε να ποῦμε πὼς για πρώτη και στερνὴ φορά στὰ χρόνια τῆς σχολαρχίας του Βενιαμίν στὴν Ἀκαδημία Κυδωνιῶν, ἰδίως στὰ πρῶτα, κινήθηκε ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς στὴν ὀλοκληρία τῶν βλέψεων του για τὴ μετάδοση του νέου πνεύματος. Ὑστερα ἄρχισαν οἱ καταδιώξεις κινήμενες ἀπ' τὸν ἀντίπαλο του Βενιαμίν και ἀντίζηλο τῆς σχολῆς του Ἀθανάσιο τὸν Πάριο, ἀλλὰ ὁ Βενιαμίν ἔμεινε

ἀκλόνητος στὴ θέση του, ἀκλόνητος στὶς ἀρχῆς και στὶς πεποιθήσεις του. Ὁ Βενιαμίν, ὁ Ἀσάνης, ὁ Ψαλίδας, ὁ Κωνσταντᾶς, ὁ Φιλιππίδης, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμου, ὁ Κούμας, ὁ Βάμβας, ὁ Βηλαρᾶς, εἶναι οἱ μεγάλοι διαφωτιστῆς, πού γεμίζουν με τὰ ὀνόματα και τὰ ἔργα τους τὴν περίοδο αὐτὴ κάτω ἀπ' τὴν ἡγεσία και τὴ φωτοδοσία του Κοραῆ. Δικό του δρόμο ἀκολουθεῖ ὁ Φιλιππίδης με τίς γλωσσικῆς του ἀρχῆς, γράφοντας και μεταφράζοντας στὴ δημοτικὴ. Ἐπίσης ὁ Βηλαρᾶς και ὁ Ψαλίδας. Αὐτοὶ με τὸ Χριστόπουλο ἀνοίγουν τὸ δρόμο του Σολωμοῦ, πού ἦταν και ὁ μοναδικὸς δρόμος για τὴν ἀναγέννηση τῆς παιδείας και τῆς φιλολογίας μας. Ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀκολουθοῦσαν γλωσσικὰ τὸν Κοραῆ, πού ὀδήγησε τὸ ἔθνος στὸν Καιάδα του λογιωτατισμοῦ.

Τὸ μεγαλείτερο κέντρο διαφωτισμοῦ μέσα στὴν Ἑλλάδα εἶναι οἱ Κυδωνίες. Ἐκεῖ ὁ διαφωτισμὸς ἐπιβλήθηκε στὴν ὀλοκληρία του, ρίζωσε, ἔδωσε καρπούς, στελέχη. Οἱ φωτεινότεροι σ' ἐπιστημονικὴ συγκρότηση και προοδευτισμὸ διαφωτιστῆς, οἱ πιδ ριζοτόμοι, εἶναι οἱ ἀκαδημάρχῆς τῶν Κυδωνιῶν Βενιαμίν ὁ Λέσβιος και ὁ ἀντάξιος κατὰ πάντα μαθητῆς του Θεόφιλος Καίρης. Νεώτερες εἰδικῆς μελέτες του μαθηματικοῦ Νίκου Σωτηράκη ἀποκάλυψαν ὅτι οἱ ἐπιστῆμονες φυσικομαθηματικοὶ αὐτοὶ στάθηκαν στὸ ὕψος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης και τὸ ξεπέρασαν με πρωτότυπες θεωρίες. Καὶ οἱ δυὸ πολέμησαν στὸ Εἰκοσιένα με τὸ λόγο και με τὸ σπαθί.

Ὁ Θεόφιλος Καίρης με τὴν ἀνταρσία του στεφανώνει τὸν ἑλληνικὸ διαφωτισμὸν σὰν κίνημα ἀναμορφωτικό. Μαζὶ του στήνει και ὁ διαφωτισμὸς για να ξαναρχίσει σ' ἓνα δεύτερο στάδιο, ξεκινημένος πάλι ἀπ' τὰ παροικιακὰ κέντρα και τὰ Ἐφτάνησα. Οἱ φυσικῆς ἐπιστῆμες, οἱ θετικῆς γνώσεις ἐξοστρακίζονται ἀπ' τὸ λογιωτατισμὸ. Ἡ φυσικομαθηματικὴ σχολὴ στὸ Πανεπιστήμιο ἰδρύεται και μένει για πολλὰ χρόνια ὕποστατικό παράρτημα τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς. Στὰ 1856 ὁ φωτεινὸς Ἐφτανησιώτης φυσικομαθηματικὸς και θεωρητικὸς Ἀντώνιος Φατσέας καταδιώκεται ἄγρια ἀπ' τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας γιατί διαμαρτύρεται και ζητᾶ θετικὴ ἀγωγή, φυσικομαθηματικά,

ζωντανή παιδεία, κατάργηση τῆς λογιω-
τατοκρατίας στήν ἐκπαίδευση.

Ὁ διωγμός τοῦ Φατσεά σημειώνει τήν
ἀρχή τοῦ μετεπαναστατικοῦ διαφωτισμοῦ,
πού σταματᾷ στό δημοτικισμό, στήν ἐκ-
παιδευτική μεταρρύθμιση καί στόν Ἐκ-
παιδευτικό Ὅμιλο, χωρίς νά μπορέσει
νά ἐπιτύχει τήν ἀνανέωση τῆς παιδείας
καί τήν καθιέρωση τῆς ἐθνικῆς γλώσσας.

Ἀπό τή Μικρασιατική Καταστροφή τοῦ
1922 ἡ ἀστική τάξη χάνει τόν προοδευτι-
κό της ρόλο, περνᾷ στήν ἀντίδραση, φο-
βᾷται καί κυνηγᾷ τὸ διαφωτισμό, τήν ἀ-
νανέωση τῆς παιδείας καί τήν ὀργάνω-
ση τῆς ἐπιστήμης. Τῇ στιγμή πού γρά-
φονται οἱ γραμμές αὐτές ὁ διαφωτισμός
μπαίνει σ' ἓνα τρίτο στάδιο, πού φαίνε-
ται θά εἶναι τὸ τελικό τῆς Σισύφειας πο-
ρείας του.

Συνοψίζοντας τήν εἰσαγωγή μας στόν
προεπαναστατικό διαφωτισμό, διαπιστώ-
νουμε ὅτι στάθηκε ἓνας ἀπ' τοὺς πρωταρ-
χικούς παράγοντες τῆς ἐθνεγερσίας. Κί-
νημα τῆς ἀστικῆς προοδευτικῆς ἐμπορο-
ναυτικῆς τάξης τοῦ ἐξωτερικοῦ καί τοῦ
φωτισμένου ἐθνικοῦ τμήματος τῆς ἀριστο-
κρατίας καί τοῦ κλήρου, δέν μπορέσει νά
κυριαρχήσει καί νά ριζώσει στήν καθυ-
στερημένη Ἑλλάδα, ὅπου βρῆκε πολλά
ἐμπόδια, πολλές ἀντιδράσεις, κι ἀναγκά-
σθηκε νά κάνει πολλοὺς συμβιβασμούς.

Κινήθηκε ὅμως πλατεῖα σέ πολλά ἐ-
πίπεδα ἐθνοπαιδευτικῆς ἐνέργειας καί
σάν πνευματικό ἀνανεωτικό κίνημα εἶ-
χε μεγάλη ἀπήχηση στό μαχόμενο γιὰ
τὴ λευτεριά καί τήν προκοπή του λαοῦ.
Εἶχε καί ἀφάνταστα μεγάλη καί πλα-
τεῖα ἀκτινοβολία κι ἀκόμα μεγαλείτερη
καί βαθύτερη ἀντανάκλαση. Ὅχι μόνο
οἱ προοδευτικοὶ διαφωτιστές, ἀλλὰ κι οἱ
ἀντίπαλοί τους οἱ σχολαστικοὶ μέ τὰ «ξη-
ρὰ γραμματικά» τους, μέ τόν ἀρχαϊσμό
καί τήν ἀρχαιολατρεία τους δημιουργοῦ-

σαν ἐθνική ἀτμόσφαιρα στίς ἀπόκεντρες
περιοχές, ξυπνοῦσαν τήν ἐθνική συνείδη-
ση. Ἀπ' αὐτὴ τήν πλευρὰ ὁ νεοελληνι-
κός διαφωτισμός ἔχει τεράστια διαφορὰ
ἀπ' τόν εὐρωπαϊκὸ διαφωτισμό — δέν εἶ-
ναι, καί καλὰ - καλὰ δέν μπορέσει νά ἀ-
πλωθῇ σάν κίνημα φιλοσοφικό, ὀρθολογι-
στικό, ἐπιστημονικό, ἀλλὰ περισσότερο
ἔμεινε κίνημα ἐθνοπαιδευτικό, ἐθνεγερ-
τικό, πού οἱ βαθύτεροι σκοποὶ του ἔδιναν
θέση στόν ὑπέρτατο σκοπὸ τῆς προπαρα-
σκευῆς τοῦ ἔθνους γιὰ τήν ἀπελευθέρω-
ση, στήν παιδεία, στήν ἀναδίωξη τοῦ ἀρ-
χαίου ἡρωϊκοῦ πνεύματος σάν ἔκφραση
τοῦ νέου.

Ἀπ' αὐτὴ τήν πλευρὰ οἱ νεοέλληνες
διαφωτιστές κατάφεραν νά ὑψωθοῦν στό
ἐπίπεδο τοῦ ἀγωνιστικοῦ ἐθναπελευθερω-
τικοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ καί νά γίνουν
οἱ πνευματικοὶ του ὀδηγοὶ καί ἔκφραστες.

Ὁ νεοελληνικός διαφωτισμός μέσα στή
μικρόχρονη οὐσιαστικά καί πολυκύμαντη
διαδρομὴ του δέν μπορέσει νά θεμελιώσει
ἐθνική παιδεία καί ἐθνική γλώσσα, ἀλλὰ
οὔτε καί τὸ ἐπιστημονικό πνεῦμα μπορέσει
νά μεταφυτεύσει. Μὲ τὴ συμβιβαστική του
κι ἄτολμη στάση του μπροστὰ στό ἱερα-
τεῖο καί τὸ δεσποτισμὸ ἄνοιξε διάπλατο
τὸ δρόμο τοῦ λογιωτατισμοῦ καί τῆς ἀνα-
δίωσης τοῦ μεσαιωνισμοῦ, κι ἄφησε νά
περάσει ἡ ἐθνική προεπαναστατικὴ ἀνοι-
ξη χωρίς καρποφορία, χωρίς νά δέσουν
οἱ ἀνθοὶ της. Μ' ἄλλα λόγια ὁ νεοελλη-
νικός διαφωτισμός δέν μπορέσει νά ὀλοκλη-
ρώσει τήν πνευματικὴ ἀναγέννηση. Ἐ-
μεινε ἓνα κίνημα ἐθνεγερτικό, ἐθνοπαι-
δευτικό. Ἡ μετὰ τήν ἀπελευθέρωση ἀπο-
χώρηση τοῦ μεγάλου Κωνσταντᾶ στίς τουρ-
κοκρατούμενες Μηλιές, μᾶς δείχνει κοντὰ
στ' ἄλλα δεινὰ τῆς λογιωτατοκρατίας στήν
Ἑλλάδα, τὸ βαθύτερο πνεῦμα, πού καθό-
ριζε τὴ δράση καί τήν ἀποστολὴ τῶν δια-
φωτιστῶν τῆς προεπαναστατικῆς περιό-
δου.